

FATABUREN 1967



fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1967



FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1967

Redaktion: Gösta Berg · Sam Owen Jansson · Skans Torsten Nilsson
Redigerad av Ernst-Folke Lindberg
Layout: Torsten Stääf
Tryck: Ivar Hægströms Tryckeri AB 1967

Pärmens färgbild: Hagaberg på Svartsjölandets sydligaste udde. Detalj från målning av Emil Wallenstråle 1887. På den högra villans balkong står v. häradshövd. Eugène Westin, som bodde här på sommarnöje. Stället äges nu av hans barnbarn. Tavlan tillhör fil. dr Hans Hansson och hans maka Ingrid, född Westin.

Småbruksrörelsen - idé och verklighet

Några synpunkter

»Den räknar inte stegen och den mäter inte mödorna, som arbetar för egen räkning.»

Statsminister Arvid Lindman 1908

Egnahemsrörelsen blev från början en politisk fråga med starkt konservativ färgning. Egnahemmet och särskilt småbruket kom att i den politiska debatten kring sekelskiftet 1900 framstå som de väsentligaste medlen mot vad man på konservativt håll ansåg som två stora samhällseliga faror — socialismen och emigrationen.¹

Man talade också om »de slumrande miljonerna» i norrländska myr- och mossmarker, som skulle uppodlas och om bonden som »ett samhällets värn».

Socialisterna med Branting i spetsen var däremot i princip emot privat ägande av jorden och ställde sig till en början avvisande mot att statens jord styckades och försålades. Efter Lindhagens övergång till socialdemokraterna 1909 intog partiet en positiva hållning. Särskilt industriarbetarna såg i småbruket ett medel att hålla lantarbetarna kvar på landsbygden. De olidliga förhållandena, som särskilt statare och torpare levde under, gjorde att de i stora skaror invandrade till städerna, där arbetstillfällena på grund av skiftande konjunkturer var mycket ojämna. Industriarbetarnas positiva inställning, som blev särskilt markant

kring storstrejken 1909, orsakades alltså i viss mån av deras rädsla om egna arbetstillfällen.²

De konservativas och socialisternas strävanden att bereda egnahem åt lantarbetare och industriarbetare möttes nu av arbetarnas egna ansträngningar att bli jordägare eller egnahemmare, vilket gjorde att rörelsen fick en enastående omfattning.

Med egnahem avsåg man både mindre bostadslägenheter på egen tomt och jordbrukslägenheter, som vanligen omfattade 2—5 har odlad jord, men även arealer upp till 20 har förekom.³ Bostadslägenheterna förlades ofta i kolonier eller villastäder kring städer eller större orter. De beboddes av dem, som fick sin utkomst av industriarbete eller annan anställning. Jordbrukslägenheterna, vanligen kallade småbruk, skulle i regel vara så stora att de gav försörjning åt en familj, men också många ofullständiga jordbruk skapades, vars ägare måste ha biförtjänst av hantverk, skogskörslor e. d. De båda egnahemstyperna har delvis samma sociala förutsättningar. Här skall emellertid huvudsakligen småbruket behandlas.

Småbruket ansågs ekonomiskt sett ha lika stor bärkraft som större jordbruk, på sina håll ansåg man det t o m överlägset. De ekonomiska fördelarna framhölls speciellt i en proposition i

egnahemsfrågan som den boströmska regeringen lade fram för 1904 års riksdag. Med omedveten cynism heter det där, att driften av småbruket inte var förbunden med samma svårigheter som i det större jordbruket. Allt arbete utfördes av ägaren och hans familj, som om det gällde, säkert inte tvekade att utsträcka arbetsdagen långt över det normala. Småbruket behövde inte heller använda dyrbara maskiner och redskap, som ofta i mycket hög grad betungade det stora jordbrukets driftskostnader. Enstaka tvivlande röster höjdes dock. Godsägaren Hugo Tamm i Huskvarna hade redan 1891 hävdat att framstegen inom jordbruket kom ifrån storjordbruket och att stora och små jordbruk sida vid sida vore den lämpligaste lösningen.⁴

Denne Hugo Tamm hade redan tidigt underlättat sina arbetares egnahemssträvanden och över huvud försokt förekomma deras krav på sociala förbättringar. Han hade gjort det på grund av patriarkalisk ansvarskänsla men också för att undvika att bereda jordmån för socialistisk agitation.⁵ Rädslan för socialismen var under 1890-talet drivkraften för såväl de konservativas som i någon mån de liberalas motioner i riksdagen. En konservativ godsägare yttrade i en motion till riksdagen 1890 att det gällde att undanröja all giltig anledning för arbetarna »att sluta sig till de socialistiska och andra samhällsupplösande läror, vilka allt mera spridas och synas avse att slita alla hittills i allmänhet för heliga ansedda plikter mot Gud, nästan och fäderneslandet».⁶ Liknande argument finner man så sent som 1899 då en bruksägare i riksdagen betonade småjordbrukens vikt, ty, sade han, en

jordägare »som är beroende av samfundsordningens bestånd blir ej gärna socialist eller omstörtningsman».⁷ Statens engagemang var dock synnerligen halvhjärtat under 90-talet. Köp av jord underlättades endast i obetydlig grad genom lån.

Under 1900-talets första decennium blev motiveringen i huvudsak en annan. Man ville motverka emigrationen. Denna hade visserligen kulminerat i början av 90-talet, men därefter hade den — fränsett en viss stegring åren 1902—03 — varit betydligt mindre omfattande. En kännbar brist på arbetskraft inom jordbruket hade dock börjat göra sig gällande. Därför ansågs det viktigt att söka avvärja ytterligare emigration.⁸ Emigrationsutredningen, som tillsattes 1907 ställde sitt hopp till jordbruket och berörde endast i förbigående industrialismen som försörjningsmöjlighet för de utvandringslystna.

Småbruksrörelsen framstod som allt angelägnare. Staten engagerade sig i jordfrågan. Stora lån beviljades till jordinköp och egnahemsbyggande: 10 milj. kr. för åren 1905—1909 och 5 milj. årligen under åren 1909—1913.⁹ Under denna tid tog rörelsen fart på allvar. Under åren 1901—07 gjordes över 43.000 avstyckningar till småbruk, Dalarna och Norrland oräknade.¹⁰ Endast en mindre del av dessa torde ha åtnjutit statliga lån. Under åren 1905—11 utlämnades 9.520 sådana lån, varav större delen gällde jordbrukslägenheter och en mindre del botadslägenheter.¹¹

Lånen kunde beviljas till arbetare eller med sådan likställd, man eller kvinna, som var svensk medborgare, ägde god frejd, var känd för spar-



N:r 19.
Den 1 Okt. 1905

Prenumerationspris:
Helt år 1 kr. 35 öre.
Halvt år 75 öre.
Lösnummerpris 15 öre.

Redaktör och utgivare:
J. R. Rydberg.
Förläggare: Föreningen Egna Hem
Motala.
Karlson & Sjöströms Boktr. Motala.

Annonspri:
pr centimeter 50 öre
Rabatt för 8, 6, 12 ggr
5, 10, 20 proc.

5 årgången

1. Tidskriften *Egna hem* innehöll råd i byggnads- och jordbruksfrågor samt berättelser ur livet med sentimentalt och moraliserande innehåll.

samhet, nykterhet och hedrande vandel. Ålder 25—50 år, från 1909 21—50 år.¹² Värde av egendomen fick enligt 1904 års bestämmelser för jordbrukslägenhet ej överstiga 5.000 kr. och för bostadslägenhet 3.000 kr. Beloppen höjdes redan två år därefter.¹³

Hushållningssällskap och privata bolag eller egnahemsföreningar förmedlade lånen. Äldst av sådana bolag var AB Hem på landet, som grundat Duvbo villastad i Sundbyberg redan 1899 och villasamhället Solhem i Solna 1904. Hem på landet ägnade sig också åt jordavstyckningar till småbruk, t. ex. invid Tungelsta. 1907 bildade delägare i detta bolag en bank, Egnahemssparbanken, avsedd för små-

sparare och för att underlätta egnahemslån. Föreningen Egna hem i Motala, AB Banksta småbruk, Föreningen Eget hem i Kristianstad, Malmöhus läns egnahemsförening och Gotlands läns egnahemsförening är några av de större bolagen.¹⁴

Som ett mer officiellt organ för småbruksrörelsen fungerade Nationalföreningen mot emigrationen, grundad 1907. Den verkade också som en propagandacentral för småbruket. Den drivande kraften var fil. dr Adrian Molin (1880—1942). Han var en extremt konservativ politiker med klara nationalistiska värderingar. I hans konservatism ingick ett praktiskt reformprogram i folkuppföstrande syf-

te, vilket gjorde honom angelägen om vänsterns medverkan. Han innehade statliga uppdrag i egnahemskommittén 1911 och bostadskommittén 1912. Egnahemsreformen blev för honom ett medel att binda folket vid torvan och förhindra emigrationen. Genom omsorgen om den enskildes välfärd skulle ett sunt starkt folk skapas, som kunde hävda sin ställning bland andra nationer.¹⁵

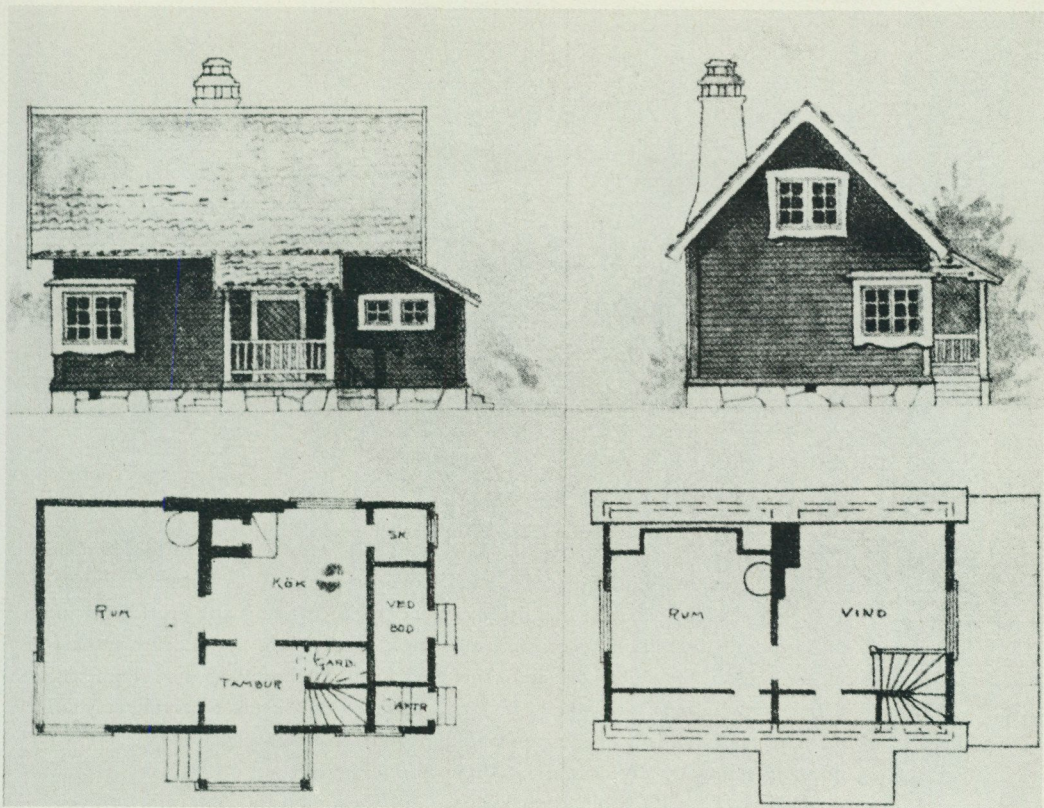
Ivrigast i sin propaganda var dock "jordbruksaposteln" J. P. Rösiö, som genom kurser och föreläsningar skapade ett stort intresse för rörelsen på landsbygden. På sina kurser under åren 1895—1905 hade han haft närmare 8.000 elever och enligt egen beräkning skulle han enbart under året 1907 haft inte mindre än 40.000 åhörare vid sina 353 föredrag, siffror som ger en föreställning om propagandans intensitet. Rösiö sökte hindra flykten från landsbygden till industrierna. Han ville höja jordbrukets anseende och ge kunskap om moderna bruksmetoder. Det låg en djup kulturlidelse i hans önskan att höja lantarbetaren till ett bättre liv. Han kände väl till de svåra förhållanden som torpare och statare levde under och slutade aldrig att utmåla jordbruksproletariatets nöd. Han såg Sveriges framtida välfärd i jordens bruk, inte bara ekonomiskt utan även moraliskt.¹⁶

En hel flora av egnahemslitteratur växte fram kring rörelsen. Där är de olika bolagens och föreningarnas reklambroschyrer eller medlemsblad. Där är småböcker om jordens skötsel och gödselns tillvaratagande. I de flesta fall är tonen oerhört positiv och optimistisk för framtiden. De nationella tongångarna är genomgående.

Duktiga småbrukare premieras och fotograferas med en stor familj vid gårdens flaggstång. I en broschyr finner vi: »Dikesgrävningen är ett styvt men välsignelsebringande arbete... Ett mycket angenämt arbete är stenbrytningen. De väl beräknade tagen med bommar och stänger, de riktigt anpassade stöden, okunnigheten om stenens djup, ger en hälsosam spänning åt leken.»¹⁷ En moraliserande och patriarkalisk ton är utmärkande för genren. Så har t. ex. tidskriften *Egna Hem*, utgiven av egnahemsföreningen i Motala följande motto: »Flit, sparsamhet och gudsfruktan»; åtminstone var flit, sparsamhet och förnöjsamhet nödvändiga dygder, ty få kategorier har väl fått arbeta så hårt som egnahemmarna för en knapp och oviss bärning.

Den arkitektoniska utformningen av husen behandlas i en rad mönsterböcker. De flesta är av utländskt, främst tyskt eller engelskt ursprung och illa anpassade till svenska förhållanden. Det är främst bostadshuset till egnahemstomten som blir föremål för deras uppmärksamhet.

De svenska arkitekterna hade endast i liten skala ägnat sig åt småhusbebyggelse på landsbygden. I några fall hade det skett på privat initiativ. Så lät t. ex. Oscar Ekman j:r år 1901—1905 Carl Westman uppföra några stugor för underlydande på Bjärka-Säby. Samtidigt fick Westman liknande uppdrag av friherre Theodor Adelswärd på baroniet Adelswärd.¹⁸ Ingen av stugorna gör Westman rättvisa som arkitekt. I en arbetarbostad 1900 vid Åtvidaberg och ett småbruk, Sätra, 1905 under Bjärka-Säby har han ut-

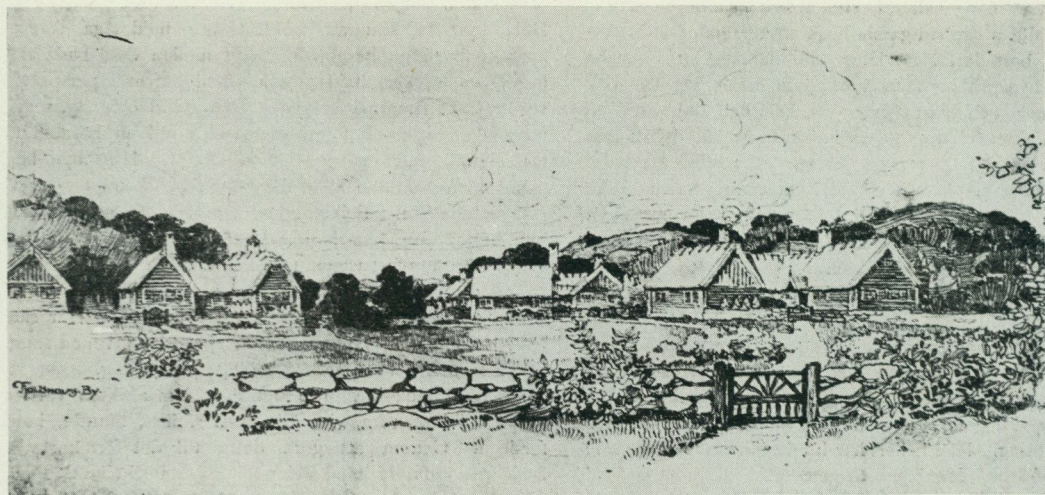


2. Arbetarebostad
vid Atvidaberg av
Carl Westman, 1900.
Ur B. Palm:
Arkitekten Carl
Westman 1886—
1936, Lund 1954.

gått från morastugans plan. Huset har en viss sen 1800-talskaraktär med höga väggar och brant sadeltak med stora utsprång. De moderna inslagen rör endast detaljer: fönstren har blivit smårutade och verandorna försedda med ett sobert spjälverk i stället för 1800-talets snickarglädje. I det tidigare huset möts två fönster i hörn och deras foder har fått en lätt jugendkurtatur. Samma hus har också efter engelskt mönster en utbyggnad under pulpettak invid köksväggen. Westmans kök är mindre än rummen och tämligen mörka. Betydelsen av hans verksamhet här ligger på ett annat plan än det arkitektoniska. Några år

senare, då Westman var en berömd arkitekt, fördes nämligen hans ungdomsarbeten fram i attraktiva fotografier som ett bevis på att ingen uppgift var för liten för en stor begåvning.

En by för arbetare som Lars Israel Wahlman byggde på Tjolöholms slott i Halland förefaller i sin utformning närmast vara menad som ett pittoreskt inslag i landskapet, i likhet med vad man kan finna på vissa engelska gods. Stugorna är låga med växlande takhöjder, taken är täckta med halm. De hukar sig i en grupp kring en »village green». Huset är omväxlande grå och röda med avvikande klara färger på fönster och dörrar. Det nya i stugorna



3. Tjolöholms by med dess låga stugor för anställda arbetare bildade en pittoresk kontrast till det samtidigt uppförda Tjolöholms slott, Halland. Arkitekt Lars I. Wahlman. Ur Arkitektur 1901.

är införandet av ett stort bostadskök och en mindre kammare. I köket fanns en särskild avbalkning för husmoderns sysslor.¹⁹ Hustypen kom inte att ha någon betydelse för den fortsatta utvecklingen.

Ellen Key tycks ha varit okunnig om Westmans och Wahlmans arbete för denna sak, då hon i sin skrift Folkbildningsarbetet (1904) säger att ingenting vore en värdigare uppgift för arkitekterna än att skapa en ny stugtyp, som liksom den röda stugan tålte upprepning i det oändliga, som kunde smälta ihop med naturen och ändå motsvara moderna bekvämlighetskrav. I en senare upplaga tillägger hon: »Det viktigaste som skett i riktning av problemets lösning synes mig dock vara R. Östbergs Ett hem... med ritningar över helt enkla stugor och råd för inredningen.»²⁰

Ragnar Östbergs lilla Verdandis-skrift Ett hem utkom 1905, samma år som de första statliga egnahemslånen kunde lyftas och då egnahemsrörelsen redan nått en betydande spridning. Ett

hem är den enda svenska mönsterboken av någon kvalitet. Östberg lämnar där förslag till ett flertal stugtyper; här skall emellertid endast den minsta behandlas, då den erbjuder bästa jämförelsematerialet med de andra arkitekternas arbeten.

Stugan har ett större bostadskök och ett mindre rum. En veranda och en förstuga är inlagda i ena hörnet, vilket knappast är ekonomiskt med tanke på den lilla ytan (54 m²). Väderstrecken är välstuderade med det stora köket, av Östberg kallat vardagsrum med kokspis, åt söder och väster och sovrummet mot öster, skafferiet och garderoben mot norr. Stugan är klädd med lockribbspanel och de breda fönsterfodren har fått en lätt jugendkurvatur. Taket är tegeltäckt och skorstenen avslutas med en förenklad krona. Tendensen att göra en låg och pittoresk bostad är påfallande. Östbergs förord till skriften är fullt av välbetänkta råd till dem som skall bygga. Som avslutning inlemmar han sin skrift på ett för tiden typiskt sätt i ett större natio-

om de var upphängda på linje under övervåningens utskjutande panel går tillbaka på arbeten av den då mycket beundrade engelske arkitekten C.F.A. Voysey, liksom utformningen av dörrar och fönsterluckor. I planen är det internationella inflytandet ännu tydligare; sammanbyggnaden av manbyggnad och ladugård i vinkel är en nordtysk och dansk företeelse, som mycket sparsamt förekommit i Sverige. Köket har en stor alkov avsedd som matvrå med långbord och väggfasta bänkar. Det är en direkt omplantering av engelska förebilder, lanserade på 90-talet av arkitekten M.H. Baillie Scott. Trappan, slutligen, är smal och S-svängd, helt osvensk i sin typ. Den yttre färgbehandlingen är avsedd att vara brun tjärolja eller rödfärg med vita gavlar och snickerier. »Avpassas efter landskapet», tillägger Grut, och synes mena det som en estetisk anpassning. Mycket snart skulle en sådan sats få en annan betydelse, avse en inlevelse i svensk folkligt byggnadsskick med dess växlingar från trakt till trakt.

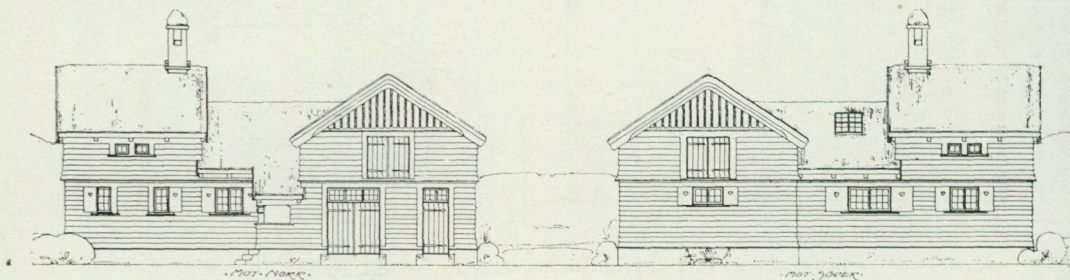
Hur viktig frågan om den enkla stugbebyggelsen ansågs ha blivit, visades på arkitektmötet i juni 1908, då denna fråga stod som en av huvudpunkterna på programmet.²² Beteck-

nande för den traditionsbundenhet, med vilken man gick tillväga, är att intendenten vid Nordiska museet Axel Nilsson inledde diskussionen med en översikt av svensk folklig byggnadskonst. Axel Nilsson, som var landets främste kännare av träbyggnadskonst, hade sedan 1904 föreläst för de arkitekturstuderande vid Tekniska högskolan. Hans första föredrag där hade hetat Svenska stugor.

Arkitektmötet 1908 enades om att kärleken till det traditionella byggnadssättet måste väckas hos allmogen. Man borde inpränta respekt för de fäderneärvda byggnaderna och lära ut hur man med moderna material, behov och konstruktioner skulle anknyta till lokala gängse byggnadsformer.

Redan året därpå, 1909, utkom en skrift med just denna målsättning, nämligen Svenska Allmogehem, utgiven av grosshandlaren Gustaf Carlsson under medredaktion av Adrian Molin. En rad arkitekter medverkade: J. J-son Gate, Torben Grut, Alf Landén, Gunnar Morssing, Ivar Tengbom, Ernst Torolf, John Åkerlund samt konstnären Nils Kreuger. Hela bokverket bekostades av Gustaf Carlsson, som redan samma år boken förelåg, delade ut den i 60.000 gratis-exemplar. I förordet skriver Molin:

5. Torben Grut:
Förslag till byggnad
för litet jordbruk.
Bostadshuset och
ladugården är sam-
manbyggda i vinkel.
Ur Arkitektur 1906.





6. Tengbom och Torulf: Förslag till småbruk i Jämtland. Ur Svenska Allmogehem 1909. Man syftade till modernt fungerande anläggningar med anslutning till äldre lokal tradition.

»Den (boken) vill visa, hur våra småbrukare och industriarbetare skola kunna bygga enkla, sunda billiga och välordnade bostäder med svensk karaktär. Inte tarvliga efterapningar av utländska herrskapsvillor utan svenska hem, sådana våra fäder byggde. Ty bakom dem lågo svenska tankar, och det är svenska tankar vi skola tänka.»

Molins förord är en storsvensk hyllning till fosterlandet. Han anklagar dem som svikit sitt land genom att emigrera och manar till att åter resa upp Sverige till sin forna storhet. Företalet mynnar ut i en hyllning till småbruket: »Genom småbruket skola vi rädda åt Sverige tusentals unga människor om året. Det skall bildas nya familjer, flera för varje år; och i de nya hemmen skola växa upp barnskaror, som skola gå ut på erövrings-tåg i vårt stora folkfattiga land. På

den vägen skola förutsättningar skapas för den Sveriges framtida storhet, som vi hoppas — nej, som vi vilja.»

I ett av kapitlen, Hur allmogehem skola byggas, ger John Åkerlund en översikt över småbruksrörelsen i Danmark, Tyskland och England. Han redogör för hur engelsmännen gått tillväga, när de byggt småhus på landsbygden, hur de studerat den engelska byggnadstraditionen på platsen och infogat de nya husen nästan omärkligt bland de gamla. Det är dessa hus som man sedan så gärna efterbildat i Sverige och på andra håll, men det är engelsmännens tillvägagångssätt, inte deras byggnadssätt som man borde kopiera. Det egna landets byggnadstradition skulle ligga till grund för dess nyskapande. Sådana tankegångar var inte nya. Redan 1837 finns de uttalade av John Ruskin i

hans skrift *The poetry of architecture*. Först 1900 överfördes de till svenskt idéliv av Wahlman och Westman och blev snart den känslomässiga grundvalen för nationalromantikens arkitektur. Samma tankegångar genomsyrade arkitektmötet 1908 i dess sätt att behandla bebyggelse på landsbygden.

Bokverket Svenska allmogehems genomgående idé är just att påvisa de för olika svenska landskap karakteristiska byggnadssätten, dels genom fotografier av äldre gårdar, dels genom moderna tillämpningar, utförda av arkitekterna. Alla de 15 förslagen är preciserade till landskap. Traditionsmedvetandet har stundom varit så

stort att några förslag är svåra att skilja från gammal bebyggelse, t. ex. Morssings småbruk i Blekinge, Gruts fiskarsmåbruk i Bohuslän och hantverkarsmåbruk i Ångermanland samt ett småbruk i Jämtland av Tengbom och Torulf. Det märkliga är att dessa förslag känns mer genuina och rationellare än många av de andra. De är också långt friare från pittoreska detaljer. Andra hus åter liknar mest egna hem i Enskede från samma tid. De har brutna tak eller avvalmad gavelspets och veranda placerad mellan två fönster — ett miniatyrhus av herrgårdstyp. Färghållningen är anpassad efter gängse bruk: vita längor i Skåne,

7. Svenska Slöjdföreningens egna-
hemsbyggnad på
Stockholmsutställ-
ningen 1909. Arki-
tekt Carl Guettler.



en ljus putsad herrgård i Östergötland, i övrigt rödfärg. Tendensen har varit att även i de minsta anläggningarna få fram en gårdsbildning med hjälp av ett flertal hus, staket och murar. Ibland förefaller det därigenom ha blivit onödigt många huskroppar och takvinklar som fördyrat både bygande och underhåll, ibland onödigt många dörrar att skotta bort snön för. Bostadshusen har genomgående murad bakugn trots att järnspisarna var försedda med ugn. Köket är som regel husets största rum och matplatsen däri har alltid fått en särskild omvårdnad. Den är ofta inbyggd mellan skåp i ett välbelyst hörn och försedd med långbord och väggfasta bänkar och en plats på kortändan, som för tanken till högsäte.

Arkitektoniskt sett är knappast något förslag betydande. Det intressanta är bokens tendens, dess framhävande av bondens roll som landets värn, och hans gård, även om det bara är ett småbruk, som en samlad enhet, en egen värld. Arkitekturen avser att ge sammanhang med det förflutna, ett rotfäste. Det är en del av nationalromantikens idévärld som här tagit gestalt.

Hur stor vikt man lade vid egnahemmet och småbrukets utformning visade sig på Stockholmsutställningen 1909, där tre egnahem byggdes upp och inreddes; de drog stort intresse till sig från publikens sida. En skribent i Arkitektur ansåg dock inte stugorna tillräckligt genomarbetade och att man »för litet beaktat denna utställnings uppfostrande betydelse». ²³ Den tyske arkitekturskribenten Hermann Muthesius, som besökte utställningen, uttalade sig speciellt om dessa arbetar-

hem och berömde anslutningen »till gamla svenska byggnadsmotiv, vilket ger anledning till de bästa förhoppningar med avseende på det enkla bostadshusets utveckling». ²⁴

Långt större betydelse torde den egnahemsutställningen ha haft som anordnades genom Nationalföreningen mot emigrationen. ²⁵ Det var en permanent utställning som öppnade våren 1911 och som kommit till stånd på initiativ av Adrian Molin. Den avsåg att ge en samlad bild av egnahemsrörelsen i landet och framför allt ge råd och anvisningar till alla dem som stod i begrepp att bygga egnahem och småbruk. Utställningsföremålen utgjordes huvudsakligen av modeller i trä och färg och av ritningar. John Åkerlund stod som ansvarig arkitekt. Cyrillus Johansson berömde utställningen i Arkitektur och ansåg dess uppgift vara att fungera som en »centralpunkt för allt egnahemsbyggande i Sverige». August Brunius skrev att »strävandena att lyfta upp egnahemsbyggandet, småbrukarnas och arbetarnas, på ett högre plan höra till de mest glädjande dragen i svenskt kulturarbete. Inte bara därför att det är en så angelägen sak att återinföra trevnaden, den kärva gammalsvenska trevnaden utan och innan i de allra minsta hemmen; utan också därför att dessa strävanden bäras av så rationella principer, av ett så klokt och kraftigt tag i den bedrövligt försummade och försumpade frågan.» ²⁶

Utställningen är en direkt fortsättning på bokverket Svenska allmogehem. Tre av de i boken verksamma arkitekterna har fortsatt arbetet: John Åkerlund, Jim J:son Gate och Alf Landén. Byggnaderna är gjorda efter

samma principer, anpassade till landskapskaraktären och med olika storlekar på husen alltefter den tillhörande jordarealen.

Dessa modeller kan fortfarande studeras, ty en samling av bl. a. just dem som var utställda 1911 skänktes genom John Åkerlund till Nordiska museet i två omgångar, 1927 och 1945. Första gången står Sällskapet Hem i Sverige som givare. Så löd det nya namnet på Nationalföreningen mot emigrationen som bytt namn då utvandringen avtagit och jordförmedling blev dess huvudsyfte. 1945 är givaren AB Jordförmedling, en förening som grundats 1913 och där Adrian Molin fungerade som verkställande direktör. I Molins ledarskap ser man sambandet med Nationalföreningen.

Modellerna ansluter nära till äldre bebyggelse. De är mycket naturtroget utförda i skala 1:33; husen är framtänkta i trä med avlyftbara tak. Också övervåningen kan lyftas ur och man ser rummen nätt målade i blått, grönt, gult eller rosa. Spisar och kakelugnar är utförda i trä men ingen annan inredning är antydd. Husen är gruppe-

rade kring en grusplan eller trädgård med häckar, stenmurar och berså. För människor som inte var vana att läsa ritningar, måste detta demonstrationsmaterial varit lätt att förstå.

Det är nästan genomgående rödfärgade hus med stående panel. Någon gång är en grund utförd i sten eller tegel. Husen är pittoreskt grupperade och har ofta sinsemellan olika takhöjder. De pittoreska dragen har i övrigt blivit färre, blott en enstaka kronskorsten finnes. Vid planlösningen av bostadshusen har man strävat efter att få in två mindre rum jämte köket i bottenvåningen. Detta säger Åkerlund i samband med utställningens presentation, med erfarenhet av att ett rum i bottenplanet alltid användes som finrum och man har velat undvika att köket brukas som sovrum.

Dessa modeller visades även på arkitekturavdelningen av Baltiska utställningen i Malmö 1914.

Hur stor mönsterbildande verkan modellerna haft går enligt Hem i Sverige inte att visa siffermässigt. Man anser där, att det var mera sällan som gårdar byggdes direkt efter National-

8. Modell till småbruk i Västergötland. Arkitekt J. J:son Gate. Modellen ingick i Nationalföreningens mot emigrationen utställning 1911. Nord. mus.





9. Genom »Sörgården» (1912) blev den röda bondgården ett hemideal för generationer av svenska skolbarn.

föreningens ritningar, men att dessa i mycket stor skala på ett mera allmänt sätt tjänat som förebilder. Intrycken från resor i det svenska landskapet besannar ett sådant påstående.

Den jordbrukspropaganda som Nationalföreningen och J. P. Rösiö ledde fick en bundsförvant i Anna Maria Roos' två läseböcker för folkskolan, Sörgården och I Önnemo, utkomna 1912. Böckerna handlar visserligen inte om småbruk, men de handlar om livet på en rödfärgad gård på landet. Gården med sitt självhushåll, sina djur och sitt jordbruk kom att framstå som ett svenskt ideal.

Småbruksrörelsen var menad att bekämpa fattigdomen och arbetslösheten på landsbygden. Den skulle också hålla kvar lantarbetarbefolkningen vid jordbruket för att hindra inflyttningen till städerna med deras alltför fåtaliga arbetstillfällen vid industrierna. Mera allmänt skulle landet gagnas genom att emigrationen minskades och ny jord uppodlades. Det hälsosamma arbetet i det fria räknade man skulle bidra till att ett starkt släkte växte upp.

Resultatet av hela denna rörelse blev i alla avseenden något annat än vad man tänkt sig.

Ett nytt skuldsatt jordbruksproletariat bildades och ersatte det förutvarande lantarbetarproletariatet. Emigrationen påverkades inte. Dess minskning berodde på andra faktorer, främst på de nya amerikanska immigrationslagarna. Arkitekternas arbete mynnade ut i dyra och pittoreska gårdsbildningar med en mängd hus, som förödrade både byggande och underhåll.

Den värsta felspekulationen gällde dock jordens bruk. Med en alltmer uppdriven rationalisering av jordbruket och övergång till maskinella redskap visade sig de små jordbruksenheterna alltför lite bärkraftiga. Alltsedan 1920-talets slut har småjordbruken minskat, för varje femårsperiod i allt större antal. Under perioden 1956—1961 minskade antalet jordbruk omfattande 2—5 ha odlad jord med nära 21.000 bruksenheter, vilket betyder 11,4 nedlagda småbruk per dag i Sverige.²⁷ Senare siffror har ej kommit fram, men tendensen visar klart på en fortsatt ökad nedläggning. I många fall betyder det att den, som i sin



ungdom brutit mark ser den skog-planteras på sin ålderdom. Husen lämnas öde eller blir sommarstugor, åk-rarna blir skog eller i bästa fall uppgår marken i större bruksenheter.

Småbruket har fått sitt litterära eftermäle. Ivar Lo-Johansson har i *Alfabeten* (1951) skildrat sin uppväxt under 1910-talet på ett skuldsatt egnahem i Sörmland. Affischen för A.-B. Eget Hem var uppsatt i järnvägsstationens väntrum. Med sin röda stuga vid sjön, blomstrande ängar, hisgade flagga och lyckliga människor kom bilden att stå som ett mål för tanken men också som en ständig jämförelse med vardagens slit och rädslan för att inte kunna betala igen lånen. Sara Lidman skildrar i *Hjortronlandet* (1955) nyodlarnas liv i Västerbottens myrmarker på 30-talet. Hon är full av bitterhet och medkänsla för de av småbruket drabbade. Så skriver hon i inledningen: »Kronan, som ägde det mesta av all risig och blöt mark i norra Västerbotten, hade länge hävdat att det slumrade miljoner i myrarna och erbjöd överblivet folk att väcka upp dem... De sex hektaren, som varje torpare skulle odla och bebygga, var en mark som aldrig umgåtts med människor och ingen känsla hade för sådana behov.»

Bilder från den stora flyttningen heter en bok av fotografen och författaren Sune Jonsson (1964). Den är ett monument över de gårdar i Västerbottens myrmarker som lämnas öde och över deras slitna innevånare. Hans bitterhet drabbar den statliga odlingspolitik som förde nyodlarna dit, flera ännu så sent som 1922. Några klarade sig, fick gårdarna att

bära sig. Nu står stugorna tomma och åkrarna planteras med skog.

9. Kolonisten Johan Aflred Agrens stuga i Mötingselberg i Lappland. Agren kom dit 1922, dikade myren. Stugan uppfördes 1923. Han bodde och odlade i 40 år. Nu är platsen övergiven och gårdstunet tillfälligt använt som uppläggsplats för timmer. Foto Sune Jonsson 1963.

- 1 Framställningen byggd i huvudsak på O. Gellerman, *Staten och jordbruket 1867—1918* Upps. 1958. Mottot cit. eft. *ibid* s. 181.
- 2 *ibid* s. 161 ff.
- 3 Betänkande i egnahemsfrågan II. Sthlm 1914, diagr. III.
- 4 Gellerman, a.a. s. 56.
- 5 P. Sondén, Hugo Tamm till Fånöö. Sthlm 1925, s. 243 f.
- 6 cit. eft. Gellerman, a.a. s. 58.
- 7 *ibid*. s. 59.
- 8 *ibid*. s. 65.
- 9 Betänkande i egnahemsfrågan II, s. 2.
- 10 Gellerman, a.a. s. 57 not 5.
- 11 Betänkande i egnahemsfrågan II, s. 4 ff.
- 12 *ibid*. I s. 173, II s. 23.
- 13 A. Molin, *Svensk egnahemspolitik*, Sthlm 1909, s. 27 f.
- 14 Betänkande i egnahemsfrågan I, s. 187.
- 15 N. Elvander, Harald Hjärne och konservatismen. Upps. 1961, s. 299 ff.
- 16 G. Landin, P. J. Rösiö, *jordbrukets apostel*. Sthlm 1950 s. 146 o. 159 ff.
- 17 M. Liljeblad, *Landtlivet det bästa och härligaste lif på jorden*. Malmö 1907, s. 11 f.
- 18 B. Palm, *Arkitekten Carl Westman 1866—1936*, Lund 1954, s. 79 ff.
- 19 *Arkitektur och dekorativ konst*, Årg. 31, 1901, s. 41 ff.
- 20 E. Key, *Folkbildningsarbetet, särskildt med hänsyn till skönhetssinnets odling*. Upps. 1906, s. 172.
- 21 *Arkitektur*, Årg. 36, 1906, s. 48 ff.
- 22 *Arkitektur*, Årg. 38, 1908, s. 73 ff.
- 23 *Arkitektur*, Årg. 39, 1909, s. 129.
- 24 *ibid*. s. 108.
- 25 *Arkitektur*, Årg. 41, 1911, s. 73 ff.
- 26 cit. eft. *ibid*. s. 74.
- 27 *Jordbruksräkningen 1961*. Sthlm 1963, s. 14.

SUMMARY

Stavenow-
Hidemark:
Småbruksrörelsen

Own-Your-Own-Home Movement — Idea and Reality

The own-your-own-home movement in Sweden became widespread at the beginning of the 20th century, as it was a question on which entirely different political shades of opinion could agree. For the conservatives the owner-occupied house appeared as a remedy against emigration and socialism. For the socialists it was a means of procuring better houses for industrial and agricultural workers. The industrial workers in particular took a lively part in the smallholder movement in order to prevent the influx of the agricultural proletariat into the towns, which would cause further competition for the uncertain chances of a job.

By owner-occupied houses is meant, on the one hand, small houses on privately owned sites, on the other, farms comprising 5—12 acres, sometimes up to 50 acres. From 1901 to 1907 more than 43,000 smallholdings were formed out of larger units, not including Dalarna and Norrland. The government became interested in the own-your-own-home question and parliament voted large loans during the years 1905—1913.

There were few Swedish architects who took an interest in the design of the small cottage. Carl Westman, later one of the foremost architects of his time, had in his youth, in 1900 and 1905, designed some workers' cottages at the commission of a large landowner (fig. 2). Lars I. Wahlman had built a village for workers at Tjolöholm Manor in Halland, laid out on the English pattern as a picturesque adjunct to the manor (fig. 3). In 1905 Ragnar Östberg published a little booklet containing designs of buildings, entitled »Ett hem» (A home), the first Swedish publication of this kind of any quality (fig. 4). When small farms were first presented in the trade journal *Arkitektur*, the association

with Swedish prototypes was vague (fig. 5). At their 1908 annual meeting the architects agreed on the importance of preserving old Swedish peasant tradition in new rural building schemes, naturally adapted to modern requirements. In 1909 »Svenska Allmogehem» (Swedish Peasant Homes) was published on private initiative and with the cooperation of prominent Swedish architects. The book appealed to Swedish national feeling and was a weapon in the struggle against emigration. It presented proposals for small farms, different for almost every part of the country, in their relation to older buildings (fig. 6). The same architects worked for the National Association against Emigration (founded in 1907), which in 1911 opened a permanent Information Centre with exhibition of models for small farms (fig. 8).

The smallholding movement failed in many of its aims. It was intended to combat poverty in the countryside. Instead there grew up an indebted agricultural proletariat. The cultivation of new ground was encouraged and received financial support. Now, 50 to 60 years later, the same ground is being planted with forest. Emigration was little affected; it ebbed out as a result of the stricter immigration laws. The work of the architects had little of forward thinking; they worked with picturesque farm formations, which were expensive to build and maintain. Since the twenties the smallholdings have diminished in number at an accelerating rate. From 1956 to 1961 some 21,000 farming units of 5—12 acres were closed down, i.e. 11.4 small farms per day. Later figures are not yet available but there is a clear tendency to a continued reduction of the smallholding stock.